

БЕЗПЕКОВИЙ СЕКТОР ДЕРЖАВИ

УДК 342.7

DOI <https://doi.org/10.32850/LB2414-4207.2025.36.16>

ПРАВА ЛЮДИНИ В УМОВАХ ЗАГРОЗИ НАЦІОНАЛЬНІЙ БЕЗПЕЦІ: ДОКТРИНАЛЬНИЙ ВИМІР

Корнієнко Максим Вікторович,
доктор юридичних наук, професор,
проректор
(Одеський державний університет
внутрішніх справ, м. Одеса, Україна)

Актуальність теми зумовлена поширенням у сучасних правових системах феномена надзвичайного правового режиму, що дедалі частіше не обмежується у часі й не завжди передбачає повернення до попереднього правопорядку. Метою роботи є з'ясування доктринальних підходів до визначення меж і принципів допустимості обмеження прав людини в умовах загроз національній безпеці, з урахуванням міжнародних стандартів та конституційних принципів правовладдя, пропорційності й недискримінації; критичне осмислення природи безпеки як юридичної та доктринальної категорії, а також обґрунтування умов, за яких державні обмеження не трансформуються у свавілля.

У статті досліджується юридична природа безпеки як категорії, що часто використовується у конституційних текстах і міжнародних угодах, проте залишається дискусійною з точки зору права. Акцентовано увагу на функціональній невизначеності безпеки як легітимної мети державної політики та водночас потенційного інструменту обмеження фундаментальних прав. Визначено дві ключові доктринальні парадигми безпеки: як похідної від правовладдя та як самостійної цінності, що може переважати над правами. Розкрито ризики розмитого тлумачення права на безпеку й наголошено на необхідності критичного доктринального аналізу цієї категорії. Проаналізовано міжнародну практику, зокрема практику Європейського суду з прав людини щодо дерогації за статтею 15 Європейської конвенції з прав людини. Визначено умови, за яких обмеження прав, мотивовані міркуваннями безпеки, можуть вважатися правомірними: відповідність легітимній меті, необхідність у демократичному суспільстві, дотримання принципу пропорційності, недискримінація, ефективний контроль. Підкреслено, що навіть у надзвичайних умовах не допускається руйнування основ демократії та прав людини.

Резюмовано, що науковий підхід до проблеми обмеження прав людини в умовах загроз національній безпеці має виходити з того, що правовладдя – не гасло, а інституційна реальність.

Ключові слова: безпека, верховенство права, воєнний стан, забезпечення прав людини, Європейський суд з прав людини, міжнародні стандарти, права людини, пропорційність.

HUMAN RIGHTS IN THE CONDITIONS OF THREATS TO NATIONAL SECURITY: DOCTRINAL DIMENSION

Korniienko Maksym Viktorovych,
Doctor of Law, Professor,
Vice Rector
(Odesa State University of Internal Affairs,
Odesa, Ukraine)

The relevance of the topic is stipulated by the spread of the phenomenon of an extraordinary legal regime in modern legal systems, which is increasingly not limited in time and does not always imply a return to the previous legal order. The aim of the paper is to clarify doctrinal approaches to determining the limits and principles of admissibility of restrictions on human rights in conditions of threats to national security, taking into account international standards and constitutional principles of the rule of law, proportionality and non-discrimination; critical understanding of the nature of security as a legal and doctrinal category, as well as substantiation of the conditions under which state restrictions are not transformed into arbitrariness.

The article examines the legal nature of security as a category that is often used in constitutional texts and international treaties, but remains debatable from a legal point of view. The emphasis is paid to the functional uncertainty of security as a legitimate goal of a state policy and at the same time a potential tool for restricting fundamental rights. Two key doctrinal paradigms of security are identified: as a derivative of the rule of law and as an independent value that can prevail over rights. The risks of an obscure interpretation of the right to security are revealed and the urgency of a critical doctrinal analysis of this category is emphasized. International practice, in particular the practice of the European Court of Human Rights on the derogation under Article 15 of the European Convention on Human Rights is analyzed. The conditions under which restrictions on rights motivated by security considerations can be considered lawful are determined: compliance with a legitimate aim, necessity, observance of the principle of proportionality, non-discrimination, and effective control in a democratic society. It is emphasized that even in extraordinary circumstances, the destruction of the democracy foundations and human rights is not allowed.

It is summarized that a scientific approach to the problem of restrictions on human rights in conditions of threats to national security should proceed from the fact that the rule of law is not a slogan, but it is an institutional reality.

Key words: security, rule of law, martial law, ensuring human rights, European Court of Human Rights, human rights protection mechanism, international standards, human rights, proportionality.

Постановка проблеми та її актуальність. Сучасний етап розвитку суспільства супроводжується зростанням терористичних загроз, кількості збройних конфліктів, виникненням надзвичайних ситуацій, що є фактором актуалізації питання співвідношення між національною безпекою та правами людини, яке набуває особливого теоретичного та практичного значення. Органи національної влади у багатьох державах часто вдаються до обмеження певних прав і свобод з метою протидії загрозам безпеці, що спричиняє виклики для збереження базових стандартів правового порядку, заснованого на правовладді та повазі до людської гідності.

Актуальність обраної теми зумовлена потребою доктринального осмислення меж допустимості втручання держави у сферу невід'ємних прав за екстраординарних умовах. В умовах триваючих воєнних дій в Україні особливого значення набуває розуміння

того, як забезпечити ефективний захист прав людини без шкоди для національної безпеки, що потребує концептуального аналізу змісту й обсягу принципу пропорційності, принципу невід'ємності прав, а також доктрини *margin of appreciation* у світлі практики міжнародних судових інституцій.

Окрім того, посилення безпекового дискурсу в публічному управлінні створює ризик поступової нормалізації виключних заходів, що вимагає критичної правової рефлексії та обґрунтованої доктринальної позиції. Дослідження цього питання дозволяє не лише визначити межі легітимного обмеження прав, а й сприяє розробці засад стійкого правопорядку, здатного водночас реагувати на кризові виклики та зберігати фундаментальні цінності демократичного суспільства. До того ж, у такій ситуації особливої значущості набуває незалежний контроль за діяльністю органів державної влади, а також залучення громадянського суспільства до процесу формування безпекової політики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз наукової літератури дозволяє зробити висновок про зростаючий інтерес дослідників до тематики забезпечення прав людини в умовах надзвичайних викликів, пов'язаних із загрозами національній безпеці. Особлива увага приділяється питанням допустимості та меж обмеження прав у кризових обставинах, а також забезпеченню належних гарантій проти надмірного втручання у права людини з боку держави.

У вітчизняному правознавстві питання співвідношення безпеки й прав людини порушувалися О. Балинська [1, с. 18–23], В. Бондаренко й С. Єсімов [2, с. 41–45], С. Кузніченко [3, с. 32–36], які розглядали проблематику через призму конституціоналізму, принципу правовладдя та механізмів захисту прав під час надзвичайних правових режимів. У контексті воєнного стану в Україні значний внесок у дослідження обмежень прав зробили О. Глущенко [4, с. 53–56], К. Ізбаш і С. Дерев'янкін [5, с. 213–217], І. Дубинський [6, с. 20–23], А. Кучук [7], які аналізують відповідність таких обмежень міжнародним стандартам.

Однак, незважаючи на наявність широкого кола праць, більшість із них зосереджуються переважно на юридичних наслідках надзвичайного стану або аналізі конкретних рішень національних чи міжнародних судів. Водночас бракує цілісного доктринального осмислення того, як саме концептуалізується право на безпеку та які теоретичні обґрунтування існують для балансування між ним і фундаментальними правами в умовах екстраординарних загроз. Саме ця прогалина зумовлює необхідність подальшого дослідження у межах означеної нами теми.

Наголосимо, що методологічним підґрунтям нашого дослідження є основні висновки, сформульовані вітчизняними вченими щодо розуміння теорії прав людини [8–9].

Метою цієї статті є з'ясування доктринальних підходів до визначення меж і принципів допустимості обмеження прав людини в умовах загроз національній безпеці, з урахуванням міжнародних стандартів та конституційних принципів правовладдя, пропорційності й недискримінації.

У межах цієї мети також передбачається необхідність критично осмислити природу безпеки як юридичної та доктринальної категорії, а також обґрунтувати умови, за яких державні обмеження не трансформуються у свавілля.

Виклад основного матеріалу. Наголосимо, що безпека не є універсальним правовим благом, яке може абсорбувати інші цінності або підпорядковувати собі людські права. Попри часте вживання цього терміну в конституційних текстах і міжнародних угодах, його юридична природа залишається дискусійною. З одного боку, безпека постає як легітимна мета державної політики. З іншого – як інструмент, за допомогою якого може бути виправдане обмеження фундаментальних прав. Ця

функціональна бінарність створює ризик підміни правової аргументації політичною доцільністю.

У доктринальному аспекті, на нашу думку, доцільно виокремити такі ключові парадигми безпеки. Перша розглядає її як похідну від правовладдя, тобто як стабільність правопорядку, що ґрунтується на непорушності основоположних прав. Друга – трактує безпеку як цінність *sui generis*, що в окремих випадках може мати пріоритет перед правами. Саме друга парадигма лежить в основі практик надзвичайного конституціоналізму, де держава послуговується дискурсом безпеки для розширення своїх повноважень.

Як відзначають зарубіжні дослідники, розширене тлумачення права на безпеку може підривати основи фундаментальних прав, оскільки безпека стає метапринципом, на якому базуються інші права, що потенційно легітимізує заходи безпеки, які обмежують права людини [10].

Доктрина правовладдя ставить чітке запитання: за яких умов обмеження прав, мотивовані міркуваннями безпеки, залишаються правомірними, а не перетворюються на форму легалізованого свавілля? Відповідь на це запитання має бути побудована на трьох базових принципах [11]:

- 1) чіткість і передбачуваність норм, що регламентують обмеження;
- 2) наявність ефективного незалежного контролю (судового або квазісудового);
- 3) обов'язковість дотримання критерію пропорційності – тобто доведення, що обмеження є необхідним, належним і не надмірним у демократичному суспільстві.

Ключовим тестом тут виступає механізм *strict scrutiny*, який передбачає, що держава не лише посиляється на безпеку як загальне благо, а й доводить, що кожне конкретне втручання має тісний причинно-наслідковий зв'язок із досягненням легітимної мети. Міркування про абстрактну «загрозу» чи «потенційну небезпеку» є недостатніми.

Міжнародна практика, зокрема практика Європейського суду з прав людини щодо статті 15 Європейської конвенції з прав людини, показує, що у разі обмеження прав держави зобов'язані дотримуватися принципу незнижуваного ядра прав і не можуть порушувати абсолютні гарантії, такі як заборона катувань чи право на життя поза бойовими діями тощо.

Загрозу свавілля становить не лише відсутність правових меж, а й розмитість самої категорії «безпека». Саме тому вона потребує не політичного вживання, а критичного доктринального аналізу – з метою не допустити перетворення правового порядку на інструмент надзвичайного управління в умовах перманентної кризи.

Наголосимо, що у сучасних умовах національної безпеки, зокрема в період збройної агресії, особливого значення набуває питання про допустимі межі обмеження прав людини. Доктринальний підхід до цієї проблематики має спиратися не лише на положення національного законодавства, а передусім – на міжнародні стандарти, закріплені в практиці Європейського суду з прав людини, а також на принципи правовладдя, пропорційності й недискримінації.

Як ми вже відзначили, згідно зі ст. 15 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [12], держава може відступати від своїх зобов'язань під час надзвичайного стану, проте лише в межах, суворо обумовлених ситуацією. У справі *Lawless проти Ірландії* (1961) страсбурзький суд вперше визнав можливість дерогації, проте чітко вказав, що дерогаційні заходи мають бути не лише формально обґрунтованими, а й необхідними в демократичному суспільстві [13].

Вже у справі *Brannigan and McBride проти Сполученого Королівства* (1993) Суд визнав прийнятним затримання без суду в умовах загрози, однак наголосив на наявності ефективного парламентського контролю та процедурних гарантій. Судова

інстанція наголосила, що кожна держава – учасниця Конвенції, відповідаючи за існування власного народу, самостійно визначає наявність «надзвичайної ситуації», що загрожує цьому існуванню, та обсяг необхідних заходів для її подолання. Завдяки безпосередньому та постійному зв'язку з актуальними потребами моменту, національні органи влади, як правило, мають перевагу перед міжнародним судом у визначенні як факту існування такої ситуації, так і характеру та масштабу відступів від зобов'язань, необхідних для її відвернення. Відповідно, у цьому питанні національним органам влади надається значна свобода розсуду. Проте, держави-учасниці не мають абсолютної свободи дій. Суд зобов'язаний перевірити, зокрема, чи не перевищили держави межі «суворо необхідного рівня» в умовах кризи. Отже, національна свобода розсуду контролюється європейським наглядом. Здійснюючи цей нагляд, Суд повинен належним чином враховувати такі важливі аспекти, як характер прав, що зазнали обмежень внаслідок відступу, обставини, що спричинили надзвичайну ситуацію, та її тривалість [14].

Таким чином, навіть у ситуації реальної загрози національній безпеці Суд вимагає дотримання принципу рівності, заборони свавілля та ефективного судового контролю.

У справах Şahin Alpay проти Туреччини (2018) [15] та Mehmet Hasan Altan проти Туреччини (2018), які стосувалися заходів після спроби державного перевороту, Суд підкреслив, що навіть за умов надзвичайного стану не можуть ігноруватися гарантії свободи вираження поглядів та особистої свободи. У першій справі журналіста було утримано під вартою за статтями без належного обґрунтування, що Суд визнав порушенням статей 5 та 10 Конвенції. У другій – зазначено, що просте посилення на загрозу не може замінити реальний аналіз пропорційності втручання у права людини [16].

Додамо, що в одній з окремих думок до останньої справи, декілька суддів відзначили, що як чітко випливає зі змісту статті 15 Конвенції, зазначені принципи є універсальними і діють навіть тоді, коли держава опиняється в умовах надзвичайної ситуації, що становить загрозу для існування нації. Проте, така ситуація не надає державам необмеженої свободи дій. Іншими словами, запровадження надзвичайного стану не є дозволом для держав-учасниць руйнувати підвалини демократичного суспільства, що базується на принципі верховенства права та повазі до прав людини. Відповідно до Конвенції, виправданими можуть бути лише ті заходи, які є абсолютно необхідними з огляду на серйозність ситуації, і остаточне рішення щодо адекватності такого обґрунтування на основі представлених фактів приймає Суд на європейському рівні [16].

Загалом, слід акцентувати увагу на тому, що навіть обмеження, передбачені законом, можуть бути свавільними, якщо не супроводжуються чіткими межами дискреції та адекватним захистом від зловживання.

Таким чином, доктринально впливає, що держава зобов'язана не лише мати формально прописані процедури обмеження прав, але й забезпечити, щоб будь-яке втручання:

1. Відповідало легітимній меті;
2. Було необхідним у демократичному суспільстві;
3. Не виходило за межі необхідного;
4. Не призводило до дискримінації.

Відтак, науковий підхід до проблеми обмеження прав людини в умовах загроз національній безпеці має виходити з того, що правовладдя – не гасло, а інституційна реальність. Держава не має права вимагати від громадян дотримання законів, якщо сама порушує засадничі принципи правової держави, зокрема забезпечення судового

захисту, пропорційності та недискримінації. Національні суди повинні не лише визнавати формальну допустимість обмежень, а й аналізувати їх змістовну обґрунтованість, спираючись на доктрину «необхідності у демократичному суспільстві» – концепт, що стоїть в основі всієї системи Конвенції.

Висновки. Отже, безпека не може визнаватися всеохопною чи домінантною юридичною категорією, яка виправдовує будь-яке обмеження людських прав. Її значення має оцінюватися крізь призму правовладдя, де безпека розглядається не як автономна цінність, а як функція демократичного порядку, що існує для забезпечення і збереження фундаментальних прав. Надзвичайні ситуації, зокрема пов'язані із загрозами національній безпеці, не скасовують дії принципів пропорційності, необхідності та недискримінації. Як показує міжнародна судова практика, навіть за умов дерогації від зобов'язань держава має дотримуватися «незнижуваного ядра» прав і забезпечувати ефективний контроль за обмеженнями. Юридична визначеність, підконтрольність та обґрунтованість – ключові орієнтири, що відрізняють правове реагування на кризу від легалізованого свавілля. Таким чином, концептуалізація безпеки в правовому дискурсі потребує доктринального осмислення, що базується на пріоритеті прав людини, а не політичній доцільності.

Список використаних джерел:

1. Балинська О. Гібридна війна як форма деконституції держави. Сучасний конституціоналізм: проблеми теорії та практики: матеріали наукового семінару (21 червня 2019 р.) / упор. Н. Я. Лепіш. Львів: ЛьвДУВС, 2019. С. 18–23.
2. Бондаренко В. А., Єсімов С. С. Безпека держави і права людини: діалектика пріоритетів. Сучасний конституціоналізм: проблеми теорії та практики: матеріали наукового семінару (21 червня 2019 р.) / упор. Н. Я. Лепіш. Львів: ЛьвДУВС, 2019. С. 41–45.
3. Кузніченко С. О. Концепт обмеження прав людини в умовах воєнного стану. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2022. № 1–2. С. 32–36.
4. Глущенко О. О. Функція забезпечення безпеки держави в умовах воєнного стану. *Часопис Київського університету права*. 2023. Вип. 1. С. 53–56.
5. Ізбаш К. С., Деревянкін С. Л. Національна безпека України в умовах воєнного стану: сучасний стан. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2024. № 1. С. 213–217.
6. Дубинський І.Ю. Правова основа забезпечення національної безпеки України в умовах воєнного стану. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 7. С. 20–23.
7. Кучук А. М. Право в умовах постмодерну: правовий дискурс: монографія. Одеса: Видавництво «Юридика», 2023. 130 с.
8. Кучук А.М. Імплементация західних правничих концептів: людські права». *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2018. № 3(96). С. 12–15.
9. Кучук А.М., Пекарчук А.В. Теорія людських прав: концептуальні зміни на межі століть. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 8. С. 21–23.
10. Goold B.J., Lazarus L. Security and Human Rights. Hart Publishing, 2007. URL: https://www.researchgate.net/publication/228183748_Security_and_Human_Rights
11. Конституційні права і свободи людини та громадянина в умовах воєнного стану: матеріали наук. семінару (23 червня 2022 р.) / Львів. держ. ун-т внутр. справ, Львівська лабораторія прав людини і громадянина НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування НАПрН України. Львів: ЛьвДУВС, 2022. 315 с.
12. Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод від 4 листопада 1950 року. *Урядовий кур'єр*. 2010. № 215.
13. Case of Lawless v. Ireland (No. 3). Application no 332/57. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57518>

14. Case of Brannigan and McBride v. the United Kingdom. Application no. 14553/89; 14554/89. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57819>
15. Case of Şahin Alpay v. Turkey. Application no. 16538/17. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-181866>
16. Case of Mehmet Hasan Altan v. Turkey. Application no. 13237/17. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-181862>